

„Przysłowia – relikty przeszłości czy żywa forma komunikacji językowej do wykorzystania na lekcji języka obcego.”

1. Uwagi ogólne o przysłowiaach na lekcji języka obcego.

Każdy nauczyciel języka niemieckiego w szkole stoi przed wielkim dylematem, jakie metody nauczania i jaki materiał dadzą optymalne efekty. Nawet ocena jakie efekty w szkole podstawowej i średniej można uznać za optymalne jest zagadnieniem wielce złożonym i kontrowersyjnym. Największy problem w nauce języka obcego w szkole tkwi w tym, że z jednej strony przed uczniem chcącym opanować w możliwie największym zakresie język obcy stoi ogromny wór wypełniony systemami fonetycznymi, leksykalnymi i morfosyntetycznymi, przed nauczycielem stoi nieco mniejszy wór wypełniony wypracowanymi metodami i technikami, które mają ułatwić szybsze i efektywniejsze opanowanie w mowie i piśmie języka obcego, a z drugiej strony ilość czasu jaki przewiduje program nauczania w szkole jest z góry ściśle określony. Ponadto wg informacji podawanych przez środki masowego przekazu współczesny Europejczyk coraz mniej czasu poświęca nie tylko na poezję i literaturę w języku ojczystym, ale także na listy i spotkania o charakterze towarzyskim i zawodowym, a ich miejsce zajmują krótkie, proste językowo informację przesyłane za pomocą telefonu, fax`u i internetu.

Czy wobec powyższych okoliczności warto uczniów zapoznawać z przysłowiami w języku obcym? Czy przysłowia mogą się okazać pomocne w polepszaniu zdolności komunikowania się uczniów, czy stanowią tylko dziedzictwo kulturowe jako relikty przeszłości?

Oczywiście niepodważalną wartością przysłów jest już to, że stanowią dorobek kultury. Pod pojęciem kultury rozumiem świat ludzkich przekonań, wierzeń i wartości. Przysłowia reprezentują naturalne wartości historyczne, lecz przysłów nie można odrzucać jako reliktyw przeszłości, gdyż przedstawiają one równocześnie żywą formę komunikacji i to zarówno w życiu codziennym jak i w literaturze, w prasie, w radiu i telewizji. Uczącemu się języka obcego pozwalają pełniej odszyfrować informację w języku obcym. Z tych właśnie względów jako nauczyciel języka niemieckiego chciałabym zachęcić moich kolegów i koleżanki nauczycieli języków obcych do znalezienia czasu na lekcjach, aby przekazać uczniom pewien zakres wiedzy o przysłowiaach w języku obcym.

Trwałość w kulturze i stałą popularność we wszelkich formach komunikacji przysłowiom gwarantują ich fundamentalne cechy: obrazowość, rym, rytm, krótka i niezmienna przez wiele lat forma, wychowawczy charakter, życiowa tematyka skutkująca częstym wykorzystywaniem tych gotowych zwrotów przez wiele grup społecznych w wielu różnych sytuacjach. Często archaiczna forma gramatyczna, stanowi poprawną, obowiązującą formę gramatyczną, a nawet przysłowia można uznać za rodzaj, czy raczej element gramatyki kulturowej każdego narodu. Tak więc gdy uczeń poznaje przysłowia w języku obcym, poznaje historię danego kraju, zwyczaje i obyczaje jego obywateli, bo są one po prostu „mądrością i filozofią narodu” (Adalberg 1989–94:1).

2. Rola przysłów w poznawaniu Niemców, ich języka, kultury i historii.

Poznając przysłowia poznajemy nowe formy językowe nowe słownictwo, które można wykorzystywać w licznych sytuacjach. Zawierają one również liczne gramatyczne formy języka niemieckiego i reprezentują liczne typy zadań np.:

- „Subjektsätze – *Wer anderem eine Grube gräbt, fällt selbst hinein; Wer schläft, sündigt nicht,*
- Objektsätze – *Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr; Was man nicht im Kopf hat, muss man in den Beinen haben,*
- Attributsätze – *Hunde, die bellen, beißen nicht; Eine Kette, die man andern schmiedet, muss man oft selbst tragen,*
- Konditionalsätze – *Wenn die Katze nicht zu Hause ist, tanzen die Mäuse auf Tisch und Bänken; Wenn man vom Wolfe spricht, ist er nicht weit,*
- Komparativsätze – *Wie man sich bettet, so schläft man; Der Teufel ist nicht so schwarz, wie man ihn malt,*
- Temporalsätze – *Der Krug geht so lange zu Wasser, bis er bricht; Wenn die Not am größten ist, ist Gottes Hilfe am nächsten”* (Frackiewicz 1985:140-141)

Dzięki zachowanym w przysłowia formom językowym gramatycznym z różnych epok, możemy badać język niemiecki (na oczywiście bardziej zaawansowanym poziomie nauki), obserwować jak język niemiecki zmieniał się w ciągu następnych epok, i dzięki temu stale udoskonalać naszą znajomość języka niemieckiego. Zadziwiający jest fakt, że niektóre (dziś nadal jeszcze bardzo popularne i aktualne) przysłowia zawierają przestarzałe formy gramatyczne, które nigdy nie zostały zmodyfikowane np. *Morgenstunde hat Gold im Munde, Wie die alten sungen, so zwischern die Jungen.*

Przysłowia w języku niemieckim dostarczają nam obszernych informacji na temat Niemiec, ich języka, kultury i historii.

Anneliese Müller-Hegemann uważa, że przysłowia są lustrzanym odbiciem stosunków społecznych i dokumentują sposób myślenia i działania ludzi. Każda grupa społeczna wyraża w stworzonych przez siebie przysłowiach zdanie o sobie i o innych, czasami są one dla wszystkich korzystne a czasami nie np. *Ein Bauer ist ein Schlauer; Ein Bauer und sein Stier sind ein Tier; Bauer bleibt immer ein Bauer.*

Szczególnie ważne są przysłowia typowe dla danego kraju, ponieważ zawierają informacje o historii danego narodu, o historii rozumianej szeroko i obejmującej swym zakresem także obraz życia ludzi w zamierzchłych czasach. Moda, narzędzia rzemieślnicze, broń i literatura to nie wszystko. Świat uczuć, wierzeń i poglądów naszych przodków można poznać również dzięki przysłowiom, które stanowią jakby kronikę minionych epok. Witold Paweł Cienkowski w swojej książce „Z tajemnic języka” uważa że, na podstawie przysłów można by napisać dzieło o życiu ludzi w dawnej Polsce (porównaj Cienkowski 1963:81). Myślę, że to samo można by powiedzieć o przysłowiach innych krajów i ich historii.

Istnieją również przysłowia o zabarwieniu nacjonalistycznym. Obywatele każdego kraju pisali zarówno o sobie jak i o innych, nie zawsze jednak korzystnie np. *Die Sorge verschläft der Welsche, verweint der Spanier, versingt der Franzose, vertrinkt der Deutsche.* Już w 1500 roku powstało w Niemczech przysłowie, które określa nas Polaków jako złodziei: *Schwab ein Schätzer, Böhm ein Ketzer, Pol' ein Dieb, Preuß', der seinen Herrn verriet* (porównaj Hain 1963:47-48). Można by polemizować, czy te przysłowia o stereotypowych poglądach mają wielką wartość i czy uczniowie powinni je również poznać. Moim zdaniem, nawet stereotypowe, krzywdzące inne narodowości przysłowia warto przekazywać uczniom, na pewno stanowią ciekawą inspirację do refleksji nad nacjonalizmem i Wspólnotą Europejską. Także na lekcjach języka obcego kształtują się postawy uczniów. Na pewno bezpiecznie jest znać nawet stereotypowe przysłowia, aby zrozumieć ich wszelki „przeróbki” jakie można poznać w praktyce życia codziennego.

Przeprowadzono liczne badania mające na celu stwierdzić, czy popularność przysłów w 20 wieku, gdzie świat opanowały komputery, wzrosła czy zmalała. Okazało się, że odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna. Z jednej strony zauważa się, że przysłowia zanikają, a z drugiej można stwierdzić intensywność wykorzystania przysłów, ale aktualnie coraz rzadziej występują one w swojej starej formie (porównaj Kanzog; Masser 1984:140). Nie można oczywiście powiedzieć, że nie słyszy się już starych, sprawdzonych przysłów, są one nadal używane w wielu sytuacjach życiowych (Beyer; Beyer 1984:14). Poeci, pisarze, politycy, ekonomiści i dziennikarze wykorzystują bardzo często przysłowia, ale dziś w bardzo zmodyfikowanej, powiedziałabym „unowocześnionej” formie. Nasuwa się pytanie dlaczego tak duża grupa ludzi posługuje się przysłowiami –

otóż przysłowia mogą spełniać bardzo wiele funkcji – nimi można krytykować, chwalić, ośmieszać, wyśmiewać, prowokować, reklamować, podsumowywać czy wyjaśniać (Kanzog; Masser 1984:173).

Przez zmiany jakie wprowadza się w tradycyjne przysłowia zdobywają one nowy sens. Podkreślić jednak należy, że aby w pełni zrozumieć zmodyfikowane przysłowie trzeba znać oryginał. Z tych też względów uzasadnione jest zapoznanie uczniów z przysłowiami na lekcjach języka obcego już w szkole podstawowej.

3. Przysłowia w literaturze.

Dzieła literackie dostarczają dowodów, że przysłowia były i są nadal wysoko cenione w kręgach poetów i pisarzy każdej epoki. Poszczególne gatunki literackie wykorzystują przysłowie do różnych celów. Przede wszystkim literatura z zakresu dydaktyki, która udoskonala moralnie czytelnika, jest bogata w przysłowia.

Przysłowia spotkać można często w klasycznych bajkach. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że przysłowie jest skróconą bajką a bajka wydłużonym przysłowiem (porównaj Mieder 1991:165). W nowszych bajkach np. G.E. Lessing czy F. Kafki przysłowia rzadko są spotykane.

„W komediach wykorzystuje się przysłowia czy też zwroty idiomatyczne do charakterystyki pewnych osób czy sytuacji” (porównaj Kanzog; Masser 1984:137).

Przysłowie jest szczególnie chętnie wykorzystywane przez satyryków, którzy wykorzystują je do swoich celów. W dziełach Johanna Fischarta i Johanna Moschera ironicznie – satyryczna przeróbka przysłów osiągnęła swój punkt kulminacyjny (porównaj Kanzog; Masser 1984:138).

W prozie często występują przysłowia, co stwierdził W. Mieder podając listę pisarzy (również dzieła), którzy wykorzystywali przysłowia: „Friedrich Schiller („*Die Räuber*”, „*Wallenstein*”, „*Wilhelm Tell*”), Johann Wolfgang Goethe („*Götz von Berlichingen*”, „*Faust*”), Heinrich von Kleist („*Der zerbrochene Krug*”, „*Michael Kohlhaas*”), Jeremias Gotthelf („*Die schwarze Spinne*”, „*Uli der Knecht*”), Theodor Storm („*Der Schimmelreiter*”), Gerhard Hauptmann („*Die Weber*”, „*Fuhrmann Henschel*”), Bertolt Brecht („*Mutter Courage*”, „*Herr Puntila und sein Knecht Matti*”, „*Der kaukasische Kreidekreis*”), Alfred Döblin („*Berlin Alexanderplatz*”), Johannes Bobrowski („*Levins Mühle*”), Martin Walser („*Halbzeit*”), Herman Kant („*Die Aula*”) und Günter Grass („*Die Blechtrommel*”, „*Der Butt*”) (Mieder 1991:168).

Wiele znanych pisarzy 20 wieku krytycznie podchodzi do przysłów i je zmienia. Od intencji artysty zależy forma, w jakiej wystąpi przysłowie w danym dziele, i

funkcja, jaką wypełni. Lubiane są przede wszystkim wydłużenia, skrócenia, wymiana literek czy całych wyrazów. Przy nawet najdrobniejszej zmianie może oryginał zmienić swoje pierwotne znaczenie i zyskać nowe, czasem zupełnie odmienne od pierwowzoru. U B. Brechta odgrywa przysłowie głównie satyryczno – ironiczną funkcję i jest często wykorzystywane jako środek do uzyskania efektu wyobcowania. W swoim dziele „*Mutter Courage*” można znaleźć parodię przysłowia „*Der Mensch denkt, Gott lenkt*” (człowiek myśli, Bóg kieruje). B. Brecht zamienia w tym przysłowiu przecinek na dwukropek „*Der Mensch denkt: Gott lenkt*” (Brecht 1960:63), przez co znaczenie oryginału całkowicie zmienia swoje znaczenie.

Erwin Strittmatter proponuje w swoim dziele „*Ole Bienkopp*” nowe wersje przysłów np.: „*Keine Furche ohne Dung; Wer Bier trinkt, stiehlt auch Kakao* (porównaj Strittmatter, cytowane według Mieder 1991:180).

Werner Mitsch modyfikuje przysłowia, przez co ich stary sens zostaje skrytykowany lub zaprzeczony np. „*Im Wein liegt Wahrheit. Und in der Milch Gesundheit; Die Wände haben Ohren. Und die Nachbarn Augen; Geld stinkt nicht. Aber bisweilen die Art, wie es verdient wird; Aus Kindern werden Leute. Aber nicht immer Menschen* (Mitsch, cytowane według Mieder 1988:124-125).

Przysłowia można również spotkać w liryce, wiele wierszy w różny sposób odwołuje się do nich. Oto wiersz B. Brechta „*Ach, des Armen Morgenstund*”

„*Ach, des Armen Morgenstund*

Hat für den Reichen Gold im Mund,

Eines hätt' ich fast vergessen:

Auch wer arbeit', soll nicht essen” (Brecht cytowany według Mieder

1991:88).

Erich Kastner używa przysłów do satyrycznego przedstawienia ludzkich nieudolności: „*Das Genie*”

„*Der Mensch, der in die Zukunft springt,*

der geht zugrunde.

Und ob der Sprung missglückt, ob er gelingt,

der Mensch, der springt,

geht vor die Hunde” (Kastner cytowany według Mieder 1991:88).

4. Przysłowia w polityce.

„Nikogo z pewnością nie dziwi, że przysłowie odgrywa dużą rolę w mowie i piśmie ludzi polityki” wypowiedział się Mieder (porównaj Mieder 1975:77) i wypada się zgodzić z tym stanowiskiem.

W wypowiedziach polityków spotykano i nadal się spotyka zarówno stare jak i nowe formy przysłów. Są one dlatego często wykorzystywane, gdyż „dodają mowom czy artykułom swoistej świeżości i powabu, a także powodują, dzięki swojej obrazowości, że tekst polityczny staje się bardziej żywy i jasny” (porównaj Mieder 1975:77).

Według Miedera do polityków, którzy posługują się przysłowiami należą: Egon Bahr, Kai Uwe von Hassel, Willy Brandt i Walter Ulbricht (Mieder 1975:77).

Walter Ulbricht na przykład ustosunkowując się do budowy muru w Berlinie w 1961 r. powiedział: *„Wenn man das Unkraut nicht bekämpft, dann erstickt es die junge Saat.....Deshalb haben wir die Risse in unserem Haus dichtgemacht, die Schlupflöcher für die ärgsten Feinde des deutschen Volkes geschlossen”* (Ulbricht cytowany według Mieder 1975:79). W swojej mowie politycy z ręcznie łączą propagandę z przysłowiem. Na uwagę zasługuje to, jak znaczenie niewinnego przysłowia może posłużyć politycznym agitacjom i jego treść może zostać w pełni odwrócona.

Politycy często zmieniają przysłowia, zmieniają pojedyncze słowa przysłowia przez co powstaje jakby nowy wariant. W ten sposób powstało np. *„Was dem einem recht ist, muss dem anderen billig sein – Was Böll in Moskau recht war, muss Brandat in Washington billig sein”*, *„Das Hemd ist näher als der Rock – Der eigene Kopf ist ihm näher als der Respekt vor der Justiz”* (porównaj Mieder 1975:78). Powstały nowy wariant przysłowia jest retorycznie efektywnym zabiegiem, ale nowa wersja nie staje się powszechnie znanym przysłowiem.

5. Przysłowia w gospodarce.

„Język gospodarki wypełnia się coraz bardziej przysłowiami lub ich różnymi wariantami” (porównaj Mieder 1975:79). Kto chce w pełni zrozumieć ten język musi zapoznać się najpierw z przysłowiami. Możemy je spotkać zarówno zacytowane w oryginale lub w zmienionej formie. Poprzez zmiany zyskują one nowy, bardziej aktualny sens. W języku gospodarczym szczególną popularnością cieszą się takie zmiany jak np.: *Viele Wege führen ins Defizit; Guter Staat ist teuer; Floating schützt vor Sorgen nicht* (Mieder 1975:80).

6. Przysłowia w reklamie.

„Przysłowia są często wykorzystywane do celów reklamy” (porównaj Mieder 1973:89). Ich zadaniem jest pozyskać dla jakiegoś produktu możliwie szeroki krąg konsumentów. „Działanie tekstu reklamowego oddziałuje

szczególnie mocno gdy tekst jest krótki, dla każdego zrozumiały i łatwy do zapamiętania” (porównaj Mieder 1975:81). Według Beheima – Schwarzbacha „skomplikowana budowa zdania utrudniałaby zrozumienie tekstu przez każdego i trudniejsze byłoby o zapamiętanie przesłania reklamy. Długie zdanie nie nadawałoby się do wielokrotnego powtarzania (porównaj Beheim – Schwarzbach cytowany według Mieder 1975:81). Przysłowie spełnia te kryteria, jest krótkie, ogólnie zrozumiałe, łatwe do zapamiętania i jest często powtarzane. Twórcy tekstów reklamowych wcześniej to odkryli i chętnie sięgają do przysłów. Nie są one jednak wykorzystywane w formie oryginalnej, lecz w nowej wersji tzn. marketingowej. Ekspersi od reklamy wprowadzają różne zmiany do oryginalnego przysłowia, czasami wydłużają, czasami skracają przysłowie, innym razem wymieniają literki lub cały wyraz. Bardzo popularne są dzisiaj takie wersje jak: „*Persil bleibt Persil; Keine Feier ohne Meyer; Wer die Wahl hat; hat die Charmor; Sicher ist sicher – sicher ist allianzversichert*” (wszystkie przykłady pochodzą z artykułu W. Miedera, Mieder 1975:82).

Mathilde Hain wyraziła pogląd, że być może tak często wykorzystywane hasło reklamowe np. „*Esst mehr Obst und ihr bleibt gesund*” czy „*Mach mal Pause, trink Coca – Cola*” jest na drodze, by stać się przysłowiem (porównaj Hain 1963:40).

Möckelmann i Zander uważają, że wielkim triumfem dla autorów tekstów reklam byłoby, gdyby jakiś wymyślony przez nich slogan przejął funkcję przysłowia (porównaj Möckelmann, Zandar cytowany według Mieder 1975:82).

7. Przysłowia w prasie.

„Przysłowie odgrywa w nowoczesnych gazetach i czasopismach dużą rolę. Spowodowane jest to zdolnością dopasowania się przysłów, ich elastycznością. Byłoby błędem traktowanie przysłów jako wygasłą mądrość bardzo odległych czasów” (porównaj Mieder 1973:99-100).

Dziennikarze sięgają często do starych przysłów, ponieważ wyrażają one prawdę w sposób zwięzły i powszechnie zrozumiały. Gdy nie pasuje użycie starego przysłowia, to się je zmienia, by dopasować do sytuacji. Funkcja przysłowia zależy oczywiście zawsze od intencji i kreatywności dziennikarza. Na początku artykułu przysłowie pełni funkcje wprowadzające, wyjaśniające i objaśniające a przysłowia, które kończą akapit mają charakter bardziej podsumowujący i stwierdzający. Przykładem zmienionego przysłowia jest np.: „*Rente gut – alles gut*” jest to konkluzja długiego artykułu o możliwościach indywidualnego zaopatrzenia emerytalnego (porównaj Kanzog, Masser 1984:40).

W dziennikarstwie zajmującym się polityką szczególnie lubiane są wersje przysłowia jako nagłówek artykułu, który zachęca czytelnika do zagłębienia się

w lekturze np. *„Kein Öl ins Feuer gießen; Wie lange soll Bonn die Zeche bezahlen”* (porównaj Mieder 1991:127-130).

W różnych gazetach mamy do czynienia z karykaturami, które bazują na przysłowiu. Rysownicy politycznych karykatur używają często przysłowia jako obrazowej formy wypowiedzi. Aby zrozumieć przesłanie trzeba zazwyczaj dodatkowo przeczytać krótki tekst wyjaśniający.

8. Przysłowia „nowej generacji”.

Nowoczesny człowiek jest często krytycznie nastawiony do tradycyjnych mądrości. Stare wartości stawia się często pod znakiem zapytania, to samo dotyczy przysłów, które służą jako nośniki tych wartości. Oryginalne przysłowia są często sparodiowane i stają się często powodem podśmiewania. Lutz Röhrich uważa, że przysłowie - jego sparodiowana wersja w aktualnych czasach stała się intelektualną modą (porównaj Röhrich 1975:180). To szczególne umiłowanie do sparodiowania przysłów próbuje on wytłumaczyć tym, że „wszystko co jest parokrotnie cytowane jest już zużyte i staje się materiałem do parodii. To dotyczy również przysłowia. Już ze swej istoty przysłowie jest wiele razy wypowiedzianym słowem a łatwo z wiele razy wypowiedzianego wyrazu zrobić wyraz za dużo razy wypowiedziany. Ale to nie tylko owe zużycie, które prowadzi do parodii nadaje aktualności przysłowiu. Właśnie ta apodyktyczna i często jednostronna mądrość przysłowia wzywa do sprzeciwu, a przez tą terazniejszą krytykę przysłowie staje się jeszcze ważniejsze niż w zeszłym stuleciu” (porównaj Röhrich 1973:181).

Parodie przekształconych zasobów językowych są możliwe wtedy, gdy znany i używany jest oryginał. Ze starego pouczającego przysłowia bardzo łatwo można stworzyć wspaniałą parodię. Często wystarczy tylko zmiana literki lub wyrazu np. *„Gelegenheit macht Liebe; Wo ein Willi ist, ist auch ein Weg; Auch ein blinder Säufer findet mal ‘n Korn* (w sensie napoju alkoholowego); *Reden ist Silber, Ausreden ist Gold; Viele Köche verderben die Köchin; Man muss die Feste feiern, wie die Mädchen fallen”* (porównaj Mieder 1975:85).

Często czasopismo „*Stern*” drukowało powiedzenie, które całkowicie zmieniało sens „przestarzałego” przysłowia i właściwie tylko struktura zgadzała się z przysłowiem, na przykład:

- *„Ausnahmen bestätigen die Regel – sagt der Strauß und steckte den Sand in den Kopf;*
- *Aller guten Dinge sind drei – sagt das vierte Rat am Wagen und ließ die Luft ab;*
- *Glück im Spiel, Pech in der Liebe – sagt der Mann, als er beim Pokern seine Frau einsetzte und gewann”* (porównaj Mieder 1991:79).

Humor, który zauważamy w niektórych w/w przykładach, wydaje się zmieniać wychowawczy, zdrowy humor tradycyjnego przysłowia w cyniczny humor sceptyków. To już nie jest za pomocą przysłów wyrażona ironia czy parodia, lecz groteska, ale przez to nowa naturalna forma wypowiedzi.

9. Zakończenie.

Przedstawienie tak szerokiego wykorzystania przysłów w języku niemieckim nie tylko w literaturze, ale i w środkach masowego przekazu, które są wszechobecne w życiu człowieka upoważnia mnie do konkluzji, że przysłowia nie są dziś tylko reliktem przeszłości, lecz stanowią żywą efektowną i inspirującą formę komunikacji językowej i tym samym zasługują na uwagę nauczycieli języków obcych przy wyborze materiału, który zostanie przekazany uczniom na lekcjach w szkole podstawowej i średniej.

Bibliografia

- Adalberg, Samuel (1889-94): Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich, Warszawa: Druk Emilia Skińskiego
- Beyer, Horst; Beyer, Annelies (1984): Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zum Gegenwart, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut
- Brecht, Bertolt (1960): Mutter Courage, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Cienkowski, Witold Paweł (1963): Z tajemnic języka, Warszawa: Nasza Księgarnia
- Frąckiewicz, Iwona (1985): Zastosowanie przysłów w nauczaniu języka niemieckiego, w: Języki Obce w Szkole 2: 137-141, Warszawa: WSiP
- Hain, Mathilde (1963): Das Sprichwort, w: Deutschunterricht 15: 36-50
- Kanzog, Klaus; Masser, Achim (Hrsg.)(1984): Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Band 4, Berlin: Walter de Gruyter
- Mieder, Wolfgang (Hrsg.)(1991): Deutsche Sprichwörter und Redensarten. Arbeitstexte für den Unterricht, Stuttgart: Philipp Reclam
- Mieder, Wolfgang (1973): Günter Grass und das Sprichwort, w: Muttersprache 83: 64-67
- Mieder, Wolfgang (1995): Sprichwörter im modernen Sprachgebrauch, w: Muttersprache 85: 65-88
- Mieder, Wolfgang (1973): Verwendungsmöglichkeiten und Funktionswerte des Sprichwortes in der Wochenzeitung, w: Muttersprache 83: 89-119

Mieder, Wolfgang (1988): Wahrheiten. Phantasmen aus Logik und Alltag. Zu den sprichwörtlichen Aphorismen von Werner Mitsch, w Muttersprache 98: 122-126

Müller-Hegemann, Annelise; Otto, Luise (1973): Das kleine Sprichwörterbuch, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut

Röhrich, Lutz (1973): Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1, Freiburg: Verlag Herder